

Францисканците от Босна през първото столетие на османска власт (1463-1563 г.)

Елмира Василева

Институт по балканистика с Център по тракология, БАН

Историята на средновековна Босна в много отношения е един от феномените в Европа. Разположена на границата на средновековния Изток и Запад, тя взаимства културни модели и от двете страни, но в същото време създава свой уникален облик. Това се отнася в особено голяма степен за религиозната ситуация в страната. Основна нейна характеристика през цялата средновековна епоха е присъствието на т.нар. Босненска църква. Именно широкото разпространение на нейното учение, определяно от католическата църква като еретическо, става причина за пристигането на францискански мисионери в страната. Те бързо се вписват в специфичната обстановка и поемат изцяло духовната грижа за католическото население там. Постепенно се превръщат във важна характеристика на босненската култура и запазват това свое положение не само в периода на съществуване на средновековната босненска държава, но и след завладяването ѝ от османците.

Падането на Босна под османска власт поставя началото на качествено нов етап в развитието на тези земи. Със смяната на политическата власт се променят и ред други неща: политическото и обществено устройство, религиозния и етнически състав на населението, културните институции. Францисканците обаче остават. Нещо повече – те вече не са само важна характеристика на специфичния босненски модел, но с течение на времето разширяват своята дейност извън географските предели на страната. Всъщност проблемът за развитието на босненската францисканска провинция в известна степен става идентичен с въпроса за разпространението на католицизма на Балканите като цяло. В същото време, макар и дейността на

францисканците в Босна да е свързана с официалната политика на Рим спрямо тези земи, то поради специфичните условия на работа и невъзможността за непосредствен контрол от страна на Курията, те успяват да се превърнат в една относително независима институция. В крайна сметка тяхното адаптиране в условията на Османската империя и изграждането на специфичен модел на работа ги превръща в своеобразен феномен на Балканите.

Историята на францисканския орден в Босна е твърде интересна и проблемът е изучаван от изследователи на различни епохи. Въпреки това и до днес съществуват „бели полета“, като това в най-голяма степен се отнася именно за периода обхващащ времето от падането на Босна под османска власт (1463 г.) до провеждането на Тридентските събори (1545-1563).

За проучването на историята на францисканците от Босна съществен принос имат именно членовете на същата тази провинция. Всъщност първите опити да се осветли миналото е дело и на босненски францисканци от XVII-XVIII в¹. Ранните изследователи обаче не обръщат особено внимание на първото столетие от османската власт, поради липсата на достатъчно изворов материал. Това, което обединява техните трудове е наблягането на един основен мотив: завладяването на босненското кралство е началото на най-тежкия за францисканците период, носещ само беди и нещастия. В по-новата историография проблемът за босненските францисканци в началото на османската власт е далеч по-задълбочено разглеждан – самостоятелно и като част от по-обобщаващи въпроси. Натрупаната историческа книжнина разглежда различни аспекти на политическите, социално-икономически и културни промени в страната през посочения период. Оценките за статута и характера на дейността на босненските францисканци варират. От една страна се смята, че османското завоевание на Босна има изключително негативни

¹ Filip Laštrić, Pregled starina Bosanske provincije, Sarajevo, 1977; Bono Benić, Ljetopis Sutjeskog samostana, Sarajevo, 1979; Nikola Lašvanin, Ljetopis, Sarajevo, 1981; Ivan Stražemanac, Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene, Zagreb, 1993.

последници, те търпят много насилия и работата им е затруднена максимално. От друга страна се набляга на привилегиите, дадени от Мехмед II, които им позволяват да поемат изцяло духовната грижа над католическото население и да разширяват обхвата на своята провинция, бидейки единствената официално призната католическа институция, която в същото време се развива в голяма степен самостоятелно.

Целта на настоящата работа е да направи кратък преглед на някои от основните историографски проблеми, свързани с дейността на францисканците от Босна в първото столетие на османската власт. Те са обединени около няколко теми: въпросът за статута на босненските францисканци в Османската империя; условията на работа за францисканците при наличието на дълбоки социални, етнически и религиозни промени в османска Босна; географския обхват на босненската францисканска провинция. Несъмнено един от най-важните проблеми е за ролята на францисканците от Босна като единствени католически духовници имащи право да работят в рамките на империята, характера на техните привилегии и отношенията им със завоевателите.

Завладяване на босненските земи

Османското завоевание на босненските земи се осъществява при доста усложнена обстановка. Раздирана от вътрешни междуособици, породени от конфликтите между отделните властелски фамилии и на практика отсъствието на стабилна централна власт, Босна е далеч от перспективата да обедини силите си пред османската опасност, още повече, че към другите проблеми се прибавя и религиозната разединеност. Въпреки успешната мисионерска дейност на францисканците, в навечерието на падането на Босненското кралство в неговите територии все още има значителни групи членове на Босненската църква, които крал Стефан Томашевич (1461-1463) подлага на жестоки преследвания в опит да получи западна помощ за страната си.

Първият османски поход в Босна датира още от 1386 г., като до края на XIV в. се провеждат още няколко². Те са прекратени за не много дълъг период по време на борбите между Баязидовите наследници, за да се подновят отново след стабилизирането на властта в Османската държава. Често чуждите войски навлизат и като съюзници на различните враждуващи властелски фамилии. Към средата на XV в. османците вече трайно се настаняват в Босна, установявайки в района на Ходидед и Врхбосна свое управление и гарнизони и създавайки граничната област Босанско краище³. Най-сериозната заплаха за съществуването на босненската държава се появява след превземането на Смедерево и унищожаването на Сръбското деспотство през 1459 г., когато тя се превръща в препятствие за османците по пътя им към Централна Европа. През 1463 г. е осъществен голям османски поход срещу Босна. През юни е завладяна главната крепост на централната част на страната Бобовац, а след това почти без съпротива пада Яйце. Тези събития явно се отразяват зле на духа за съпротива и така за осем дни падат над 70 добре укрепени градове и крепости. Босненският крал Стефан Томашевич (1461-1463) се предава при Ключ след обещание за помилване, но в последствие е убит. Унгарският крал Матиаш Корвин (1458-1490) почти веднага предприема контраофанзива, в резултат на която овладява крепостта Яйце и значителни територии в Североизточна Босна (там се оформят две унгарски бановини с центрове Яйце и Сребреница). Съпротивата продължава малко по-дълго в земите на херцога и те са окончателно покорени през 1481 г. С този акт се слага окончателно край на босненската средновековна държавност, а в завладените земи постепенно започва да се налага османския модел на управление.

Статут на католиците в Османската империя

² С. Ракова Маринкьова, А. Желязкова, М. Йовевска, Босна и Херцеговина, София, 1994, с. 59-60.

³ Н. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, p. 35.

Отношението на османските власти към християните се определя от шериатските предписания за статута на „хората на книгата“ – християни и евреи. Те получават правото да живеят в териториите, в които господства исляма със статута на немюсюлмански поданици - *зимми*, но срещу задължението да плащат поголовен данък (харадж или джизие), както и при спазването на някои ограничения. В същото време се приема, че османците дават по-големи права на православната църква, тъй като нейните ръководители са поданици на султана. Католиците като цяло не се радват на добро отношение от страна на властите. Те изповядват религията на враговете – Венеция, Унгария, Хабсбургската империя и са ръководени от папата, който се намира извън юрисдикцията на султана.

Съществуват две основни теории за статута на католиците в рамките на Османската империя. Според едната католическите поданици на султана принадлежат към арменския милет, макар и със значителна автономия⁴. По принцип османската управленска система признава двама ръководители на християнската общност в империята. Първият е константинополският патриарх, който отговаря за православните поданици, а другият е арменският патриарх, под чиято, ако не духовна, то поне политическа власт са поставени останалите християнски групи (копти, сирийски яковити, маронити, несторианци, грузинци, етиопци) в това число и католиците.

Според другата основна теория католиците в Османската империя винаги са разглеждани като чужденци от страна на властите. Всъщност в рамките на империята съществуват общности на католици чужденци, чийто юридически статут се урежда на базата на подписаните с техните страни капитулации⁵. Макар присъствието на католическата църква на територията на Османската империя да не се толерира, все пак на тези католици, които пребивават постоянно в нейните земи се гарантира живота и сигурността им и

⁴ К. Мутафова, Отношенията между православните духовници и католиците в българските земи втората половина на XVII в. - Исторически преглед, 1993, 6, с. 104-5.

⁵ В. J. Slot, Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, 1500-1718, Istanbul, 1982, p. 110.

се позволява свободно да изповядват религията си. Легализирането на техния статут е свързан с османската законова форма на *аман* (милост, гаранция или позволение), която намира израз в издаването на ахднамета (капитулации)⁶. Концепцията за *аман* се прилага при даването на разрешение за преминаване или временно пребиваване в земите на исляма на всеки, идващ от немюсюлманска страна. То може да бъде издадено в полза на отделен човек или определена група от всеки един член на мюсюлманската общност или от управляващите. Срокът на действие на това разрешение е една година според лунния календар, след което въпросното лице или група трябва или да напуснат страната, или да приемат статута на *зимми* заедно със съпътстващите го задължения като плащането на харадж. Единственото друго решение е да се удължи срока на тяхното пребиваване посредством светско (тъй като чужденците бидейки християни не са подвластни на ислямските закони) законово средство – ахднаме.

Ахднаметата са вид османски харти, които обикновено се свързват със споразуменията сключвани между Османската империя и европейските държави. Те обаче не отговарят напълно на представата ни за договор между суверенни страни. Ахднамето представлява едностранно обещание, дадено на подчинена или приятелски настроена група⁷. Свързано е с кораничната представа за спогодба, която намира израз в отношенията на османския султан с различните немюсюлмански поданици и най-общо се нарича *истималет*. Той се изразява по различен начин, но като цяло документите, които гарантират привилегии на отделни групи в Османската империя са ахднамета и берати или нишани. Предоставянето на ахднаме е обвързано с даването на клетва, докато бератът е юридически различен документ, който дава привилегии без клетва. С ахднамето султанът се обвързва пред Бога да спазва даденото обещание и той не може да променя съдържанието му докато

⁶ E. Eldem, *Capitulations and Western trade*. В: *Cambridge History of Turkey*. Vol. 3. *The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, 2006, p. 293.

⁷ H. Inalcik, *Ottoman Galata 1453-1553, Recherches sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata*, Istanbul-Paris, 1991, p.p. 21-22;

другата страна продължава да спазва условията на споразумението, които по правило са свързани с гарантирането на лоялност и приятелско отношение.

Категорията ахднаме включва т.нар. капитулации. Те най-общо са споразумения с европейските страни, които регулират правното положение на чуждестранните търговци на територията на Османската империя. Подобни споразумения обаче регулират и васалните отношения с териториите, които минават под османска власт, но запазват своята автономия (Дубровник, Влашко, Молдова). С тях също се легализира присъствието и дейността на определени немюсюлмански групи в земите под непосредствен османски контрол⁸. Всички те обаче не са двустранни договори, доколкото при издаването им не се изисква получаващата страна да ратифицира тези „договори“ и да потвърди съгласието си с условията заложи в тях⁹.

Понятието капитулации по принцип се свързва основно с развитието на търговските отношения на Османската империя със западноевропейския свят и се е наложило разбирането, че те дават изключителни привилегии на тези чужденци, които успяват да се сдобият с тях. Всъщност неговата етимология произлиза от латинското *capitulum* = глава, част от книга, просто защото тези документи са разделени на дялове или глави и няма нищо общо с подчинение. Наистина те гарантират определени елементи на екстериториалност и полуимунитет, които не са достъпни за останалите османски поданици и особено за немюсюлманите¹⁰. Първопричина за тяхното издаване обаче е узаконяване пребиваването и дейността на определени общности в земите на исляма¹¹. Те продължават да се издават през целия период на съществуване на Османската империя и съдействат значително за увеличаване броя на западноевропейците в нейните територии¹².

⁸ S. Džaja, Fojnička Ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike: Kontekstualizacija Ahdname bosanskih franjevacu. - Bosna Franciscana, 2009, 31, p. 113.

⁹ E. Eldem, Capitulations and Western trade ..., p. 293.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ H. van Maurits van den Boogert, K. Fleet, The Ottoman capitulations: text and context. - Oriente Moderno, vol. XXII (LXXXIII), 3, 2003, p. 579.

¹² Заимова, Р. Франция и Босфора: пътешествия, книжнина, словесни и визуални образи (XVI-XVIII в.), София, 2010, с. 18-19 сл. /Дис./.

Не е възможно да се направи едно генерално заключение относно статута на османското католическо население. Империята на практика няма единна политика, приложима във всички случаи и всяка католическа общност самостоятелно договаря условията, при които може да съществува под властта на исляма. Тези условия са различни и се влияят от множество други фактори. Приема се обаче, че в повечето от случаите османската власт прилага гъвкав подход в отношенията си с различните общности съставляващи империята, което е и една от тайните на нейното дълго съществуване¹³. Най-вероятно тази е причината босненските францисканци също да получат правото да останат на териториите на империята и да продължат да развиват своята дейност. Тяхното положение обаче се оказва уникално, доколкото по мнението на мнозина Босненската францисканска провинция се оказва единствената официално призната от османските власти католическа институция.

Статут и привилегии на босненските францисканци

Францисканците играят важна роля за развитието на босненското средновековно общество. Още тогава те се ползват с определени привилегии, потвърждавани и разширявани с папски були през целия период на съществуване на Босненския францискански викариат¹⁴. Според повечето изследователи на проблема, те заемат важно обществено положение в рамките на босненската държава и се радват на подкрепата на владетелите и представителите на видните аристократически фамилии. С идването на османците това неминуемо се променя и общественият им статут се оказва доста различен.

След унищожаването на Босненското кралство през 1463 г. францисканците от Босненския викариат биват разделени – една част от тях се

13 D. Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, New York: Cambridge University Press, 2002, p. 92.

14 За статута и получените привилегии на францисканците от Босна в предосманския период: B. Rupčić, *Entstehung der Franziskanerpferreien in Bosnien und der Hercegowina und ihre Entwicklung bis zum Jahre 1878*, Breslau, 1937; Bazilije Pandžić, *Djelovanje Franjevaca od 13. do 15. stoljeća u Bosanskoj državi*. - B: Bosna Argentina, Köln-Wien, 1995.

намират в териториите под османска власт, докато друга остават под управлението на християнски владетели (във венецианските територии и във владенията на унгарския крал). Несъмнено далеч по-тежко е положението на намиращите се в условията на друговеерско управление. Тяхната дейност обаче не е прекратена, даже напротив – те успяват да намерят успешната формула не само за оцеляване, но и за развитие.

Според традицията първопричина за привилегирания статут на францисканците от Босна в рамките на Османската империя е лоялното поведение, възприето от кустоса на Босненската кустодия и гвардиан на манастира във Фойница Анджело от Врхбосна (наречен впоследствие Звиздович) (1420-1498). Той се среща през 1463 г. с османския владетел Мехмед II (1451-1481) край неговия лагер в Милодраж (намиращ се между Фойница и Високо). В резултат на тази среща османският владетел издава ахднаме в полза на францисканците от Сребреница, което според някои оценки се превръща в своеобразна “*magna carta libertatis*” за тях през целия период на османската власт¹⁵.

Дълго време се смята, че оригиналът на този важен документ се съхранява в манастира във Фойница¹⁶. Всички автори францисканци не поставят под съмнение неговата автентичност. Съвременната историография обаче приема, че Фойничкото ахднаме е фалшификат. Началото на неговото критично изследване е поставено от Й. Матасович, който оспорва автентичността на документа, позовавайки се на факта, че отсъстват каквито и да било сведения за неговото съществуване в релациите на римските папи¹⁷. Сериозният палеографски и дипломатичен анализ е направен от Х.

15 J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Svjetlost, Sarajevo, 1990, p. 140.

16 Освен Фойничкото ахднаме съществуват сведения за наличието на ахднаме, издадено от Мехмед II през 1462 г. в полза на монасите от манастира в Сребреница, но то не е запазено. Неговото съществуване е потвърдено единствено в берат на Баязид II от 1499, запазен в препис от XVII в. Н. Šabanović, *Turski dokumenti o Bosni ...*, p.p. 199-200; V. Boškov, *Pitanje autentičnosti Foiničke Ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine*. - Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, 1979, p. 91; S. Džaja, *Fojnička Ahdnama ...*, p. 108.

17 J. Матасовић, *Фојничка регестра*. - Споменик Српске краљевске академије, 1930, 67, с. 89-95.

Шабанович. Според него в периода между 1645 и 1669 г. е унищожено оригиналното ахднаме и е създадено настоящето, което може да се определи като полуоригинал доколкото неговото съдържание е автентично¹⁸. Тази негова теза е възприета впоследствие от повечето изследователи на проблема и общо взето е меродавна и до днес. Следващият сериозен анализ на документа е направен от македонския ориенталист В. Бошков. Той приема тезата на Шабанович, че документът не е изцяло фалшив, а е по-скоро успешна реконструкция на по-рано съществуващ. Според него ахднамето от Фойница е съставено към края на XVI и началото на XVII в., като за модел са използвани подобни документи от XVI в.¹⁹. Неговото съдържание е автентично и е взето от ферман на султан Баязид II от 1483 г. до санджак-бейовете и кадиите на босненския, херцеговинския и зворничкия санджак, с който султанът се разпорежда да не се пречи на дейността на францисканците²⁰. За определяне датата и мястото на издаване са използвани записите на манастира и манастирската традиция за падането на Босна и срещата между Анджело Звиздович и Мехмед II. Според В. Бошков Фойничкото ахднаме е съставено най-вероятно в Дубровник или Венеция, а причината за неговото създаване е тежкото положение на францисканците в края на XVI и началото на XVII в.²¹.

Все пак съвременните изследователи като че ли не поставят въпроса за автентичността на ахднамето от Фойница. Възприета е тезата, че макар и да не е запазен историческият документ от 1463 г., то дадените привилегии са потвърждавани впоследствие от различни представители на османската власт, което следва да покаже, че съдържанието му е оригинално. Освен това

18 Н. Šabanović, *Turski dokumenti o Bosni iz 2. polovice XV st.* - Историско-правни зборник, 1949, 2, с. 207-208

19 V. Boškov, *Pitanje autentičnosti Foiničke ...*, 1979, p. 102.

20 Ферманът е запазен в два преписа единият от XVI в., съхраняван в манастира в Сутеска, а другият от XIX в. в манастира във Фойница. Публикуван е в J. Матасовић, *Фојничка регистра ...*, с. 104; Н. Šabanović, *Turski dokumenti o Bosni ...*, p.p. 191-193; V. Boškov, *Pitanje autentičnosti Foiničke ...*, p. 97.

21 V. Boškov, *Pitanje autentičnosti Foiničke ...*, p. 103.

липсват каквито и да било сведения, според които османски съдилища или отделни представители на властта да оспорват автентичността на ахднамето²².

Въпреки че францисканците с подкрепата на босненския крал са много активни при организирането на военен съюз срещу османците²³, след унищожаването на средновековната босненска държава те бързо възприемат лоялен подход към новите господари. Според някои изследователи причината за това е, че са силно възмутени от бездействието на християнските владетели и неспособността на папата да помогне на Босна²⁴. Осъзнавайки силата на Мехмед II, те доброволно се споразумяват с него (получават ахднаме), с което го признават като свой владетел и срещу това получават свобода да изповядват своята вяра и да продължат своята дейност. На запад, в църковните среди разглеждат този документ като измяна на част от францисканския орден и стоварват вината за падането на Босна на липсата на съпротива в страната. Францисканската историография от своя страна защитава тезата, че Босна е предадена от унгарците и безхаберие то на християнските владетели.

Османската власт от своя страна се нуждае от стабилност в региона. Издаването на ахднаме на францисканците може да се изтълкува като средство за приобщаване на местното католическо население към империята, както и като мярка срещу обезлюдяването на цели области и преминаването на население в земите под християнска власт. Като цяло в историографията се налага становището, че посредством босненското ахднаме османската власт регулира отношенията си с католическата църква. Някои приемат, че по своята форма, съдържание и особено по султанската клетва в края на текста, документът има силата на международен договор²⁵. Така например Д. Мандич смята, че след смъртта на босненския крал Стефан Томашевич Анджело Звиздович се явява пред Мехмед II като единствен представител на „хърватите

22 A. Barun, *Svjedoci i u itelji - Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, Svjetlo rije i, Sarajevo, 2003, p. 144.

23 M. Orsolić, *Seven Centuries of Franciscan Presence in Bosnia and Herzegovina, B: The Balkans*, Ravenna, 1996, p. 167.

24 *Ibidem*, p. 168.

25 D. Mandić, *Bosna i Hercegovina, III sv. Etnika povijest*, ZIRAL, Toronto-Zürich-Roma-Chicago, 1982, p. 190; M. Orsolić, *M. Seven Centuries ...*, p. 169.

в старото босненско кралство” и в качеството си на такъв сключва с него договор (ахднаме). Този договор по своя дух и съдържание наподобява издадения през 1453 г. документ, гарантиращ правата на константинополския патриарх Генадий II²⁶. Според С. Джая обаче документът на францисканците не може да бъде сравняван с тези на източните патриарси, които бидейки в много по-тесни връзки с османците получават бекети, гарантиращи привилегии, каквито не успява да придобие нито един католически духовник. Според него францисканското ахднаме принадлежи към друга категория документи и по своята същност се доближава в най-голяма степен до ахднамето, което получава католическата общност в Галата през 1453 г., както и гражданите на Бар през 1571 или 1575 г., макар и да се отличава в някои важни аспекти (в него например не се споменава освобождаване от девширме)²⁷.

Обикновено в историографията се приема, че ахднамето на Галата е образец за всички следващи капитулационни споразумения на европейските страни. Жителите на Галата се съгласяват доброволно да предадат своята крепост и да се подчинят на Мехмед II Завоевателя, срещу което получават гаранция за живота и имуществото си. На 1 юни 1453 г. султанът издава в тяхна полза ахднаме, което им дава следните права²⁸: свободно до изповядват своята религия; гарантира се животът им и собствеността върху тяхното имущество; свобода на придвижване по суша и море; освободени са от девширме, както и от всякаква ангария; получават гаранция срещу насилствено ислямизиране; получават правото да избират свое управление. Като задължение от тяхна страна освен подразбиращата се лоялност към новата власт се изисква още плащането веднъж годишно на поголовен данък харадж, както и се налагат някои ограничения свързани с изповядването на

26 D. Mandi, *Etnika povijest*, p. 191.

27 S. Džaja, *Fojnička Ahdnama ...*, p. 113.

28 Използван е текста публикуван в H. Inalcik, *Ottoman Galata 1453-1553*, p.p. 18-19.

християнската религия – те запазват своите църкви, но се задължават да заглушат биенето на камбаните и да не строят нови църковни сгради²⁹.

В ахднамето на Галата се споменават две отделни групи жители, които съответно имат и различен статут. Първите са постоянните жители на квартала, които се съгласяват да плащат харадж и така стават *зимми* – османски немюсюлмански поданици, ползват се с определени права и имат съответните задължения. Втората група са генуезките търговци, които само временно пребивават в Галата, но могат свободно да търгуват в османските територии, при условие че си плащат митническите такси. На тях също се дава *аман*, но те са подчинени на условията на сключените с Генуа капитулации³⁰.

Ахднамето, съхранявано в манастира във Фойница е дадено в полза на францисканските духовници в Босна. Според неговия текст се гарантира правото да ползват своите манастири и проповядват свободно и освен това те получават привилегията да приемат посетители от чужбина³¹. Този документ на практика им осигурява свобода на придвижването, вероизповеданието и собствеността, а освен това гарантира правото на манастирите да бъдат посещавани от висшестоящи църковни служители. Приема се, че посредством ахднамето и документите, които го потвърждават впоследствие се легализира присъствието и дейността на францисканците сред католиците в Османската империя³². То е основният юридически документ, на който те се позовават през вековете, за да защитават своите права в империята, включително и срещу домогванията на православно духовенство. Ето защо негови преписи се съхраняват във всеки един от францисканските манастири в Босненската провинция³³.

29 Ibidem, 20.

30 Ibidem.

31 J. Matasoviћ, Фojничка регестра, с. 103; H. Šabanović, Turski dokumenti o Bosni ..., p.p. 204-205.

32 S. Džaja, Fojnička Ahdnama ..., p. 115.

33 K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvansko području u doba turske vladavine, Zagreb, 1972, p. 195.

Може да се приеме, че ахднамето на Мехмед II всъщност дава на францисканците статута на поданици на новата държава. То обаче се различава от това, което получават жителите на Галата, в което изрично е посочено, че те ще плащат харадж, както и останалите немюсюлмански поданици. Католическото население на Галата формира т.нар. латинска общност в столицата на империята, получава възможността да поддържа собствени управленски институции (т.нар. Magnifica Communità di Pera), освободена е от девширме и ангарии. Босненското ахднамето дава религиозна свобода на францисканците, но не третира други въпроси. Сам по себе си документът не изяснява характера на техния статут. Освен това правото на свободно изповядване на собствената им религия не се прехвърля автоматично върху католическото население в Босна. Това създава известни затруднения за духовенството и впоследствие то често трябва да доказва пред османските власти, че подопечното му население е различно от православното и Православната църква не може да има претенции за събирането на данъци от него, както и за каквато и да било форма на духовно попечителство.

Приема се, че францисканската провинция Босна Сребрена все пак е единствената католическа институция, толерирана от османските власти³⁴. Нейните права обаче в никакъв случай не могат да се сравняват с тези на православната църква. През 1453 г. на престола на константинополските патриарси е поставен Геннадий Схоларий, чиито правомощия са определени въз основа на сключено с османския владетел Мехмед II споразумение. Константинополският патриарх получава власт с твърде официален характер като неговата институция става част от османската управленска система. С течение на времето той се превръща не само в религиозен лидер на всички православни християни в империята (под неговото ръководство са поставени и останалите патриарси – йерусалимския, антиохийския и александрийския), но дори получава някои политически права, съхранявайки по този начин част

34 I.G. Toth, Franjevci Bosne Srebrene kao misionari u Turskij Ugarskoj (1584.-1716.). - Scrinia Slavonica, 2002, 2, p. 181.

от законодателните, съдебни и икономически правомощия на византийския император³⁵. С подобни правомощия се сдобива и арменският патриарх през 1461 г., а също и еврейската общност. Всъщност поне от края на XVII в. православната и арменската общност се третират от страна на властите като обособени религиозни групи³⁶. Католиците така и не получават такъв статут поне до времето на големите реформи през XIX в.

Доколко францисканците от Босна са привилегировани спрямо останалите поданици на Османската империя е трудно да се каже, особено за първото столетие на новата власт. Обикновено се приема, че въз основа на дадените привилегии от Мехмед II францисканците също биват освободени и от плащането на данъци. Конкретна информация за това обаче липсва (в текста на ахднамето не се споменава подобно нещо) и заключенията се правят по-скоро по аналогия с дадените права на православната църква и от косвени документи. Така например съществуват сведения, че в началото на XVI в. османските власти в Босна започват да погазват дадените на францисканците права и да изискват от тях харадж и други такси³⁷. Те се обръщат с молба за прекратяване на несправедливостите към новия османски султан Сюлейман II (1520-1566). В своята молба специално изтъкват, че тези техни права са дадени по-рано, тъй като те не притежават имущество, а живеят от милостиня. Султанът удовлетворява исканията им като потвърждава привилегиите дадени с ахднамето на Мехмед II със специален ферман от 1520 г., според който францисканските монаси се освобождават от плащането на харадж и други данъци³⁸.

Следвайки шериатските правила в Османската империя от джизие (или харадж) са освободени жените и децата, както и тежко болни, старци,

35 N.J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula*. - Institute for Balkan Studies №92, Thessaloniki, 1967, p. 6.

36 Ursinus, M.O.H. "Millet." *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Edited by: P. Bearman; Th. Bianquis; C.E. Bosworth; E. van Donzel; and W.P. Heinrichs. Brill, 2011 (Brill Online).

37 J. Jelenić, *Kultura i bosanski ...*, p. 147.

38 J. Матасовић, *Фојничка регистра ...*, с. 106.

слабоумни и бедни³⁹. От свещениците нямат задължението да плащат данъка единствено тези, живеещи от милостиня. Дали францисканците също са освободени от плащането на джизие или харадж не може да се твърди със сигурност доколкото няма документи от XV и XVI в.⁴⁰. Интересно е, че францисканците от манастирите в Сутеска, Олово, Фойница, Високо, Крешево и др. в един по-късен период успяват да докажат на султан Осман II (1618-1622), че те не трябва да плащат нито джизие, нито испенче, нито други данъци, тъй като не се занимават със земеделие. На 10 юни 1620 г. султанът издава специален ферман, който потвърждава това тяхно право⁴¹.

По принцип манастирите и монасите в Османската империя (независимо дали са православни или католически) имат привилегирован статут, който обаче варира значително в различните райони и зависи от много фактори (обикновено основаващи се на начина, по който даден манастир е включен в османските територии)⁴². Съществуват сведения, че босненските францисканци също влизат в категорията на т.нар. *муаф* – население, освободено от плащането на извънредни данъци. Трудно е обаче да се каже от кога притежават този статут, тъй като документите, свидетелстващи за това са едва 3 броя от XVI в., а всички останали са от XVII в.⁴³.

Очевидно техният статут е често оспорван от една страна от представителите на местната власт, а от друга – на православната църква⁴⁴. В повечето случаи обаче францисканците все пак успяват да издействат по един или друг начин нови документи, които да гарантират правото им на дейност в териториите на империята. Все пак фактът, че са католически духовници, които законно пребивават в земите ѝ може да се приеме за показател за известно привилегировано положение. Същественото в случая е, че им е

39 Cahen, Cl.; Īnalçık, H.; Hardy, P. "Djizya." Encyclopaedia of Islam, Second Edition. Edited by: P. Bearman; , Th. Bianquis; , C.E. Bosworth; , E. van Donzel; and W.P. Heinrichs. Brill, 2011(Brill Online).

40 K. Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvansko ...*, p. 200.

41 *Ibidem*, p. 201.

42 М. Кил, *Изкуство и общество в България през турския период*, София, 2002, с. 115.

43 K. Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvansko ...*, p. 205.

44 Голяма част от документите във Фойничката регистра свидетелстват за това.

позволено да осъществяват своята духовна и мисионерска дейност, дори и да не се радват на други привилегии.

Етнически и религиозни промени в османска Босна

Условията, при които босненските францисканци осъществяват своята дейност са различни от всяка една друга мисионерска територия. В действителност те се сблъскват с много нови проблеми поради налагането на власт, при която доминиращото вероизповедание е ислямът. Всъщност се оказва, че на практика не могат да извършват истинска мисионерска дейност на територията на Босна, защото не е възможно да се проповядва сред мюсюлманите, които не биха се съгласили да приемат друга религия поради предвидените сурови наказания за това. Ето защо дейността на францисканците, поне през първото столетие на османската власт, се свежда повече или по-малко единствено до полагане усилия за осигуряване оцеляването на католическото население и гарантиране живот, колкото се може по-близо до християнските традиции⁴⁵.

При оценката на характера на обстановката в османска Босна в първия век на чуждата власт, в историографията се налагат разнородни интерпретации. Основна причина за това е недостатъчният изворов материал (особено когато се отнася непосредствено за францисканците). От друга страна въпросът за тяхната духовна и мисионерска дейност е пряко свързан с проблема за религиозните промени в османска Босна и масовото разпространение на исляма. Тази тема е силно политизирана и това слага своя отпечатък върху цялостното представяне на проблема. Съществува огромна по обем историческа книжнина и също така многобройни тези и интерпретации.

От една страна голяма част от изследователите обръщат приоритетно внимание на големите загуби и жертви, гоненията, на които биват подлагани

45 I. Gavran, *Sputnici bosanske povijesti, Svjetlo rijei, Sarajevo 1990, <http://www.bosnasrebrena.ba/v2010/povijest-provincije/franjevci-u-bosni-za-turske-vladavine/od-zauzeca-bosne-do-podjele-provincije-1463-1514.html>*.

францисканците от страна на властите. Още Ф. Ластрич говори за тежкото положение на монасите в провинция Босна Сребрена, които са принудени да се укриват в селските къщи и много рядко се осмеляват да се показват открито. Омразата на „турците“ към тях той обяснява с дейността им за съхраняване на християнската вяра на населението⁴⁶. Трудните условия на работа, както и постоянните грабежи и насилия, на които са подложени мисионерите в Босна е тема, заемаща важно място в трудовете на изследователи – францисканци и от по-ново време⁴⁷. М. В. Батинич например обяснява османската агресия спрямо католиците единствено с омраза. Въпреки това те също приемат, че в първите години на новата власт няма сведения за целенасочени преследвания срещу францисканците (респективно католиците) от страна на представители на османските власти и като цяло периодът от 1463 до 1516 г. е най-спокойният за времето на османска власт над Босна. Големи гонения срещу католиците са едва през първата половина на XVI в. Те се свързват най-вече с периода на управление на босненския санджак-бей Гази Хусрев-бег (1480-1541) - султански зет, завоевател на Яйце и много други градове, но също така основател на Сараево и инициатор за изграждането на мюсюлманския комплекс там, който според някои историци си поставя крайната цел да ислямизира цяла Босна и за това подема истинска кампания срещу францисканците⁴⁸. Д. Мандич прави една подробна хронология на преследванията спрямо католиците като смята, че те са в резултат на една целенасочена държавна политика. Според него в периода 1516-1526 г. е осъществена първата кампания за приемане на исляма и това е потвърдено в редица документи. Издаденото през 1516 г. Канун-наме (законник) за Босненския санджак, както и други подобни наредби от 1530, 1539 и 1542 г. са изтълкувани като наредби за разрушаване на всички кръстове

46 F. Lastrić, Pregled starina ..., p. 68.

47 M. V. Batinić, Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini u prvih šest vjekova njihova boravka, sv. II, Zagreb, 1883; J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci ...; D. Mandi, Etnika povijest

...

48 J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci ..., p. 148

и църкви⁴⁹. Свидетелства за настъпилата разруха и унищожаването на редица църкви и манастири както в Босна, така и в Херцеговина, той открива в манастирските летописи, както и в общата история на францисканския орден на Франциско Гонзага, който през 80^{те} години на XVI в. посещава Босна и открива оцелели едва 10 от францисканските манастири. Пряк резултат от тази политика на насилие вижда в увеличаването броя на мюсюлманското население за сметка изключително на католиците, което е отразено в запазените османски дефтери от първите години на управление на Сюлейман Великолепни (1520-1566)⁵⁰.

Според И. Гавран още първите години на османската власт, макар и да са спокойни в сравнение със следващия период, са изпълнени със страдания за францисканците. Той се позовава на була на папа Сикст IV от 1473 г., в която се посочва, че са разрушени или опустошени всички манастири на Босненския викариат⁵¹. Той също приема, че след 1516 г. започва периодът на големите насилия срещу католиците, унищожаването на францискански манастири и ислямизиране на населението. Така например през 1524 г. са разрушени манастирите във Високо, Сутеска, Фойница, Крешево и Кониц. (Впоследствие част от тях са възстановени, но за получаване разрешение за построяването им е платена много висока цена.). Той обаче отдава османските жестокости на войните, които по това време империята води с почти цяла християнска Европа, в резултат на което властите се отнасят жестоко с подкрепящото враговете им католическо население на Босна⁵².

С. Джая се позовава на сведенията в османските данъчни регистри като отчита силно намаляване броя на францисканските манастири. Според него причините за това са на първо място унищожаването на част от манастирите в хода на завоюването, които след това не са възстановени. Той обаче също така смята, че най-вероятно друга част от тях не са описани в дефтерите, тъй като

49 D. Mandi, *Etnika povijest ...*, p. 197

50 *Ibidem*, p. 193.

51 I. Gavran, *Suputnici ...*, p.p. 39-44.

52 *Ibidem*, p.p. 45-64.

са освободени от данъци. Някои пък са превърнати в джамии и други религиозни обекти. Неговото заключение е, че в периода на османската власт се наблюдава едно изместване на босненските францисканци в периферията на страната, в неурбанизирани територии (далеч от неприятностите и от увеличаване на данъчната тежест)⁵³.

Тезата на Д. Мандич за целенасочена османска политика на периодично прогонване на католиците и на унищожаване на манастири е отхвърлена категорично от А. Ханджич. Според него това е по-скоро естествен процес, следващ превръщането на средновековните градове в мюсюлмански касаби, което поставя въпроса за съществуването на францисканските манастири в една среда на преобладаващо мюсюлманско население. Градският манастир бива изолиран и за това францисканците и без особен натиск го изоставят и се местят в друг манастир, обикновено на север (такива са случаите с манастирите в Зворник, в Горна и Долна Тузла). Въпреки всичко обаче, в някои градове манастирите се запазват – такива са Сребреница, Олово, Модрича⁵⁴. Н. Малкълм от своя страна приема, че католическите свещеници живеят тежко и са подтискани от представители на местната османска власт, но основната причина за това са финансовите облаги (използват различни начини за изнудване на католическото духовенство), а не религиозната им принадлежност и още по-малко – някаква политика на насилствена исямизация⁵⁵.

Все пак основна последица от османското завоевание на босненските земи е значителното намаляване броя на католиците, оформянето на компактна мюсюлманска общност, а също увеличаване числеността на православно население. Очевидно това са процеси, които са взаимно свързани и са в основата на намалената активност на францисканците. Голяма част от католиците загиват в хода на завоеванието, други са отведени в

53 S. Dzaja, M. Konfessiolität und Nationalität Bosniens und der Hercegowina. Voremanzipatorische Phase 1463 – 1840, Munich, 1984, p.p. 163-164.

54 A. Handzi, O islamizaciji u sjeveroistocnoj Bosni. - Prilozi za orijentalnu filologiju, 1970, 16-17, p. 9.

55 N. Malcolm, Povijest Bosne – Kratki pregled, Zagreb, 1995, p. 73

робство, а останалите масово се изселват в останалите под християнска власт земи⁵⁶. В същото време започва интензивно да се разпространява исляма. Всъщност по отношение на религията, Босна остава уникална територия и в периода след унищожаването на средновековната държава. Основна нейна характеристика е бързото и масово (както сред градското, така и сред селското население⁵⁷) разпространение на исляма.

Опитът да се обясни произходът на босненското мюсюлманско население с прииждането на чужди етнически елементи, в резултат на което се стига до големи демографски промени, вследствие на които остават малко „стари жители“⁵⁸ се смята отдавна за отхвърлен. В Босна никога не е осъществявана масова ислямска колонизация по подобие на източните части на Балканския полуостров, където са настанявани етнически групи от Мала Азия. Тук несъмнено се заселват мюсюлмани от други територии, най-често свързани с държавната администрация и военната власт (първите заселници са гарнизоните на овладените крепости), но тяхната численост вероятно не надхвърля 2 до 5 % от цялата босненска мюсюлманска общност⁵⁹. Освен това етнически мюсюлманите не се различават от сърбите и хърватите в Босна, за което свидетелства и турският език, който в Босна е само административен, но не се употребява сред местното население⁶⁰. Следователно оформянето на такава значителна мюсюлманска общност не може да се дължи единствено на изпратените тук османски чиновници, а тя е съставена в голяма степен от местни хора.

Една от главните и дълготрайни (имаща своите поддръжници до днес) в историографското пространство теории е за съществуването на пряка

56 M. Vašić, Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI v. - Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, 1962, 13, с. 236.

57 A. Handzi, O islamizaciji ..., p. 7.

58 В. Чубриловић, Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини, - В: Собрани историјски радови, Београд, 1983, с. 209.

59 А. Желязкова, Формиране на мюсюлманските общности и комплексите на балканските историографии. – В: Мюсюлманските общности на Балканите и в България, София, 1997, с. 29.

60 M. Hadžijahić, Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja Bosanskih muslimana, Sarajevo, 1974, p. 93.

вързка между членовете на еретическата босненска църква и мюсюлманите. Тя е изградена най-вече въз основа сведенията на папския легат епископ Никола фон Модруш (епископ на Модруш в Лика, папски легат в дворовете на босненският крал Стефан Томашевич и унгарският владетел Матиаш Корвин), който обвинява местните „еретици - манихеи“ в измяна спрямо християнския свят⁶¹. Освен това често се цитира и становището на папския визитатор Петър Мазареки, който през 1624 г. посещава Босна. Според него причините за масовата ислямизация на населението там са четири: еретическото минало на босненското население; издигането на много босненци в Османската империя по пътя на девширмето, които след това повлияват на своите роднини; данъчната тежест; безотговорната политика на босненските францисканци⁶².

Най-сериозният застъпник на теорията за „богомилския“ произход на босненските мюсюлмани е А. Соловьев, според когото много от „богомилите“ в Босна приемат исляма поради омразата им към католиците⁶³. Последователите на босненската църква са най-уязвими и най-податливи на влиянието на новата религия, тъй като тяхната вяра е подлагана многократно на тежки изпитания, особено в годините непосредствено преди османското завоевание. Освен това обосновавайки тезата си, той открива редица остатъци от учението на босненските еретици в синкретизма на ислямските практики на т.нар. потури⁶⁴. М. Хаджияхич също приема, че основна част от мюсюлманите в Босна са с „богомилски“ произход, но според него много католици и православни също приемат исляма⁶⁵. Автори като А. Ханджич и Н. Филипович базират своите изследвания преди всичко върху данните от османските регистри и приемат, че ислямът се разпространява не само сред „криптобогомилите“, но и сред католиците, а така също и сред новодошлите в Босна православни власи и че върху този процес влияние оказват фактори по-

61 S. Dzaja, M. Konfessiolität ..., p.p. 231-232.

62 M. Hadžijahić, O nestajanju crkve Bosanske. - Pregled, 1975, 65, p. 1324; S. M. Džaja, Konfessiolität ..., p. 84.

63 Solovjev, A. Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne. - Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, 1949, 1, p. 49.

64 Ibidem, p. 68-69

65 M. Hadžijahić, O nestajanju crkve Bosanske. - Pregled, 1975, 65, p. 1328

скоро от социално-икономически характер, отколкото от религиозен. С. Джая обаче заключава, че в новите извори може да се открие по-скоро дисконтинуитет, отколкото континуитет между „богомилите“ и мюсюлманите в Босна⁶⁶.

Традиционно част от теорията за „богомилския“ произход на мюсюлманите в Босна е и представата, че след като предават крепостите на османците, повечето от еретиците веднага и доброволно се ислямизират. В основата на това твърдение е т.нар Еничарски закон⁶⁷. Според него босненските мюсюлмани се радват на привилегията децата им да постъпват като млади еничари (аджеми оглани), защото голямата част от тях са наследници на онези хора, които при пристигането на Мехмед Фатих в Босна му се „покланят“ и вкупом приемат исляма. В съвременната наука обаче като цяло се приема, че ислямизацията в Босна не е еднократен акт, а напротив - доста продължителен процес, върху който влияние оказват много и разнородни фактори.

Ислямизацията в Босна се осъществява в продължение на няколко века и преминава през няколко етапа. Някои изследователи смятат, че в първия период, обхващащ втората половина на XV и самото начало на XVI в., ислямизацията е ограничена и обхваща главно представители на висшите прослойки, най-вече в редиците на спахиите⁶⁸. А. Ханджич твърди, че именно приемането на исляма от част от босненските власти, повечето от които запазват земите си, служейки в османските военни структури, служи за пример сред селяните. Сред тях ислямизация също протича, но това е най-вече в териториите, отдалечени от центрoвете на християнството⁶⁹. В началото приемането на исляма има по-скоро декларативен характер, т.е. от

66 S. Džaja, Die bosnische Kirche und Islamisierungproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg, München, 1978, p. 99.

67 Оригиналният текст не е запазен, а съществува само препис от 1724 г., публикуван в S. Bašagić-Redžepašić, Kratka uputa o prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900, p. 19.

68 N. Filipović, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku. - Godišnjak Centar za Balkanološka izpitivanja, 1970, 5, p. 147.

69 A. Handzi, Studije o Bosni. Historijski prilozi iz osmanskog-turskog perioda, Istanbul, 1994, p. 50.

новите мюсюлмани не се изисква да изоставят напълно своята предишна религия, а това е по-скоро един политически жест на лоялност към новата власт⁷⁰. Тази фаза продължава и през XVI в. като неимоверно много улеснява смяната на вярата и в същото време става причина за появата на феномена потури. Те се смятат от съвременниците им за „полумюсюлмани“, а някои католически автори от XVI и XVII в. ги приемат за „скрити християни“ и проявяват към тях религиозна и прозелитска ревност⁷¹.

Процесът на разпространение на исляма се интензифицира след унгарското поражение при Мохач 1526 г. и е пряко свързан с османската урбанизация⁷². Властите полагат специални грижи за изграждането на новите градове (т.нар. касаби), които се превръщат в центрове на ислямската цивилизация и модел за мюсюлманския начин на живот. В тях са разположени не само административните и военни институции, но и различни ислямски религиозни, културни, просветни и благотворителни обекти (джамии, медресета мектеби, текии и др.), които влияят не само в градовете, но и в близката и по-далечна околност. В същото време успешното адаптиране и просперитета в градската среда изискват приемане на исляма. Неслучайно основните градски дейности като търговия и занаятчийство постепенно преминават изцяло в мюсюлмански ръце, претопявайки християнските елементи⁷³.

В съвременната историография се е наложила тезата, че Османската империя като цяло не води целенасочена държавна политика за приобщаване на немюсюлманските поданици към исляма, най-малкото защото прозелитизмът и мисионерството са несвойствени за исляма като религия. В същото време държавата играе ключова роля в този процес, но като създава нов цивилизационен модел в рамките на ориенталско-ислямската

70 A. Handzi, O islamizaciji ..., p. 28-29.

71 M. Imamović, Historija Bošnjaka, p. 172.

72 A. Handzi, O islamizaciji ..., p. 29.

73 A. Желязкова, Разпространение на исляма ..., p. 180.

цивилизация⁷⁴. Някои изследователи приемат, че макар и да няма чисто физическо насилие над християнското население, то е подложено на тежък икономически и социален натиск, който в крайна сметка го принуждава да смени религията си⁷⁵.

Очевидно е, че съществуват доста фактори от социално-икономически характер, които ускоряват процесите на ислямизация. В същото време често като причина за това се изтъква и не особено добрата църковна организация (и католическа, и православна) в босненските земи. Всъщност според Дж. Файн религията никога не става централна част от босненския живот поради наличието на три вероизповедания (католици, православни и последователи на босненската църква) и заради това на практика масово непознаване на основните принципи на християнското учение⁷⁶.

Според А. Ханджич ислямизацията е по-силна там, където населението е далеч от църквите и особено от манастирите⁷⁷. Наличието на францискански манастири очевидно забавя процеса на ислямизация в определени райони. Типичен пример е гр. Олово, където манастирът е унищожен едва по време на войната от 1683-1699 г. и през цялото това време съдейства за запазването на християнския елемент както в града, така и в околните села⁷⁸. Според други обаче манастирите и съответно католическите общности се запазват в места като Олово, Крешево, Сутеска единствено поради простата причина, че те нямат стратегически важно значение за османските власти и остават встрани от процесите на урбанизация и съответно – ислямизация. Това означава, че босненските францисканци не са факторът, който може да повлияе на процесите на ислямизация и те просто се адаптират към променената ситуация.

74 N. Filipović, *Napomene o islamizaciji ...*, p. 142.

75 Gavran, I. *Suputnici ...*, p.p. 39-44.

76 J. Fine, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994, p. 486.

77 A. Handzi, *O islamizaciji ...*, p. 27.

78 M. Kiel, *Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamization of Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in the Fifteenth-Seventeenth Centuries*, *Old sources - New Methodology*. B: M. Koller, K. Karpat (eds.) *Ottoman Bosnia*, Madison - Wisconsin, 2004, p. 107.

Отношенията с представителите на православната църква

Много сериозен проблем за дейността на францисканците се оказват отношенията с православната църква. Всъщност с идването на османската власт се наблюдава увеличаване числеността на православно население в Босна. Има не малко случаи на преминаването на католици към православието, като вероятно това се случва най-масово в Източна Херцеговина и Източна и Западна Босна⁷⁹. Въпреки това основен фактор за нарастване числеността на православните е заселването на значителни групи от т.нар. власи. Те се настаняват в тези земи с позволение на властите поради стратегически (те имат полувоенен статут и са използвани за охрана на пограничните територии) и икономически причини (заселват се в обезлюдени области)⁸⁰. Влашкото население идва предимно от Херцеговина, Черна гора и Сърбия и е причина не само за сръбска демографска експанзия в Босна, но и за експанзията на сръбските православни епархии и манастири там⁸¹.

Днес се смята, че сръбската църква не е унищожена веднага след падането на Сръбското деспотство (1459) и Босненското кралство (1463) под османска власт, а продължава своето самостоятелно съществуване с благословията на османските власти чак до 30^{те} години на XVI в., когато е подчинена на Охридската архиепископия⁸². Печката патриаршия е възстановена през 1557 г., но още преди това тя действа свободно на територията на Босна, а някои от новите манастири са изградени на мястото на съществували по-рано францискански⁸³. С навлизането на територията на Босна обаче започват и споровете с местните францисканци. Основна причина за това е, че православно духовенство се опитва да събира църковни данъци

79 S. M. Džaja, *Konfessiolität ...*, p. 108.

80 A. Handžić, *Population of Bosnia in the Ottoman period*, Sarajevo, 1994, p.p. 7-8.

81 S. M. Džaja, *Konfessiolität ...*, p. 122.

82 Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патриаршије 1557. године*, Сарајево, 1990, с. 98.

83 M. Imamović, *Historija Vošnjaka ...*, p. 144.

и различни такси от католическото население като по този начин пренебрегва дадените от Мехмед II права на католиците.

Францисканците не стоят безучастни на опитите на православно духовенство да ги измести и се обръщат към османските власти, позовавайки се на дадените им по-рано привилегии и доказвайки, че не са от една вяра с православните. Най-ранният документ е един ферман на Баязид II от 1498 г., с който султанът въз основа на оплакване на францисканците забранява православните патриарси и митрополити да се намесват в техните дела и да събират данъци⁸⁴. Подобни оплаквания и издадени фермани има и впоследствие (само за XVI в. в т.нар. Фойничка регеста има над 50 документа по този проблем). Православната църква се радва на подкрепата на османските чиновници и за това на францисканците струва доста скъпо да се освобождава от нейните искания⁸⁵. Освен това францисканците са клеветени от своите противници, че са шпиони, работещи в полза на европейските антитурски коалиции и това допълнително настройва властите срещу тях⁸⁶. От съдебните дела пък печелят единствено османците (за съдебния процес плащат такса и двете страни) и всъщност те добре се възползват от неясното юридическо положение на католиците⁸⁷.

Този спор не намира трайно разрешение и продължава доста дълго – от края на XV в. до 1779г. (когато осезаемо нараства влиянието на Русия върху събитията на Балканите и съответно и подозрителността на османските власти спрямо православните)⁸⁸ и се превръща в един от основните проблеми за дейността на францисканците от Босна.

Обособяването на Далматински и Унгарски обсервантски викариати

84 H. Šabanović, *Turski dokumenti o Bosni ...*, p.p. 197-198.

85 Б. Нилевић, *Српска православна црква ...*, с. 202.

86 S. Džaja, *Fojnička Ahdnama ...*, p. 115.

87 I. Gavran, *Suputnici ...*, p.p. 45-64.

88 S. Džaja, *Fojnička Ahdnama ...*, p. 115.

Въпреки че условията за съществуване и дейност в Османската империя се оказват доста трудни, в крайна сметка францисканците не само оцеляват и продължават да осъществяват своята мисионерска и свещеническа дейност в Босна, но дори успяват да разширят пределите на своето влияние. Докато османците покоряват Югоизточна Европа, Римската курия е заета с много сериозни проблеми, породени от процесите свързани с Реформацията и впоследствие - Контрареформацията. Тя започва да разглежда всички завладени християнски земи като една обща духовна територия, която още от самото начало се покрива от дейността на францисканската провинция в Босна⁸⁹. Всъщност за целия период от основаването на Босненския викариат през 1340 г. до провеждането на Тридентските събори босненските францисканци назначават свещеници в своите енории, без това да е потвърждавано от епископите⁹⁰. Това право е потвърдено и през 1464 г. с решение на Пашманския събор и була на папа Павел II⁹¹ и на практика ги превръща в единствените духовници, които поемат грижата за католическото население в покорените земи.

Разбира се идването на новата власт внася и някои сериозни структурни промени в организацията на францисканците. Още в навечерието на османското завоевание Босненският францискански викариат преживява няколко сътресения. В края на XIV в. той се състои от осем кустодии⁹², но

89 A. Zirdum, Djelovanje Bosanskih Franjevaca u Beogradu u XVI. I XVII. s. - Bosna Franciscana, 2006, 24, p. 53.

90 J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci ..., p. 184; Jurišić, K. Katolička crkva na biokovsko-neretvansko, p. 53.

91 Vašić, D. O Arhitektonskom razvitku franjevačkog..., p. 36.

92 Според списъка на Бартоломей Пизански от 1385/90 г. Босненският викариат се състои от 7 кустодии – Дуванска, Гребенска, Босненска, Усорска, Мачванска, Българска и Ковинска. Към тях през 1393 г. се присъединява и новооснованата Апулска кустодия. По време на капитула на викариата проведен през 1464 г. на Пашман са отчетени известни промени в организацията. Кустодиите на Босненския викариат отново са осем, но в следния вид: кустодия Св. Йероним, на мястото на вече несъществуващата Ковинска кустодия; Цетинска и Стонска кустодии, получени в резултат на подялбата на Дуванската кустодия; Унгарска кустодия, която замества българската след падането на българските и сръбските земи под османска власт; кустодия Яйце, образувана от Гребенската кустодия; Крбавска кустодия, образувана в резултат на организационните промени настъпили вследствие отделянето на

към края на XV в. те драстично намаляват. Поради различни причини към средата на XV в. от Босненският викариат започват да се образуват нови единици. На капитул в Инеу (в Трансилвания) през 1444 г. се отделя Унгарски викариат (по-късно наречен Викариат на пресветия Спасител). Папа Евгений IV, макар и в началото да се противопоставя на разделението, към края на 1446 или началото на 1447 г. все пак признава неговата самостоятелност⁹³. В резултат на тази промяна босненските францисканци губят цели две кустодии – Ковин и България, както и манастири в кустодиите Усора и Мачва⁹⁴. През 1446 г. се лишават и от Апулската кустодия, чиито манастири са присъединени към новоосновения обсервантски викариат в Апулия по настояване на генералния викар на цизмонтанските обсерванти Яков Примаци.

През 1447 г. в рамките на далматинската провинция Св. Йероним е основан нов обсервантски викариат, към който са присъединени пет манастира, принадлежащи преди това към Босненския викариат⁹⁵. Създаването на Далматинския викариат не минава безпрепятствено и за неговото обособяване голяма роля изиграва Дубровнишката република, чиито граждани се оплакват от босненци с оправданието, че те вече са османски поданици и е опасно да се общува с тях⁹⁶.

В същото време за босненските францисканци загубата на далматинските манастири означава сериозно намаляване на приходите от милостиня. За разрешаване на проблема с тяхната издръжка през 1453 г. папа Николай V присъединява към Босненския викариат манастирите „Св. Мария” в Полюд (в Сплит), „Св. Франциск” в Дубровник и „Св. Сабина” на о. Дакса⁹⁷.

Унгарския викариат; Усорска и Зворничка кустодия св. Мария, създадена през 1448 г. в резултат на обединението на манастирите в Усорската и Мачванската кустодии: A. Barun, *Svjedoci i uiteljji – Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo, 2003, p.p. 127-129.

93 A. Barun, *Svjedoci i uiteljji ...*, p. 131.

94 S. Andrić, *The Miracles of St. John Capistran*, Budapest: Central European University Press, 2000, p. 21.

95 B. Pandžić, *Djelovanje Franjevaca od 13. do 15. stoljeća u Bosanskoj državi*, p.p. 255-256.

96 I. Gavran, *Sputnici ...*, p.p. 45-64.

97 B. Pandžić, *Djelovanje Franjevaca od 13. do 15. stoljeća u Bosanskoj državi*, p. 258.

Далматинските францисканци отказват да приемат това решение за правилно. През 1463 г. вчето на Дубровнишката република решава да откъсне от Босненския викариат манастирите в Дубровник и на о. Дакса, а след това и другите четири манастира, които викариятът изгражда на нейна територия (в Стон, Слано, на Дубровнишка река и в Конавли)⁹⁸. Причина за това решение е желанието да създадат своя самостоятелна францисканска провинция.

На 16 февруари 1463 г. папа Пий II издава була *Ineffabilis summi prudentia*, според която от двете провинци Далмация и Босна трябва да се образува една, наречена Босна и Далмация⁹⁹, в която да влизат и дубровнишките манастири. То е потвърдено от решение на общия капитул на францисканския орден, проведен през 1464 г. в Асизи като за викар на обединената провинция е определен Бернардин Аквилски¹⁰⁰. Нейните територии се оказват разположени в границите на четири държави: в османска Босна, в хърватските земи, на венецианска територия и в Дубровник и всяка от държавните власти, защитавайки собствените си политически интереси влияе на францисканците.

Дубровнишките братя не са съгласни с това обединение и за да бъде решен този проблем се свиква специален събор на далматинските и босненските францисканци, проведен на о. Пашман на 7 септември 1464 г., на който присъстват лично босненско-далматинският викар Бернардин Аквилски и генералният министър на ордена Марко Фантучи¹⁰¹. Пашманският събор взема решение за сливането на Далматинската провинция и Босненския викариат в една провинция. Босненският викариат по това време има 8 кустодии: Босненска, Цетинска, Стонска, Крбавска, Яйце, Усорска и Св. Йероним¹⁰². Далматинският викариат има 12 манастира, все още не разделени

98 D. Korać, Franjevci i njihovi samostani u Humu. - Croatica Christiana periodica 2007, v. 31, №60, p. 25.

99 E. Fermendzin, Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae. - Starine JAZU, 1890, 22, p. 23; D. Korać, Franjevci i njihovi ..., p. 25.

100 J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, p. 140; J. Božićković, Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339-1735), Beograd, 1935, p. 30; B. Pandžić, Djelovanje Franjevaca, p. 261.

101 Jelenić, J. Op. cit., p. 142; J. Božićković, Ibidem; B. Pandžić, Ibidem.

102 B. Pandžić, Djelovanje Franjevaca, p. 261.

в кустодии. Съборът решава от тях да се образуват две кустодии: Рабска и Которска. По настояване на Дубровник от провинцията се отделят 6 манастира (Стонската кустодия) в отделен Дубровнишки викариат през 1465 г. тяхната самостоятелност е потвърдена от папа Пий II през 1468 г.¹⁰³

Обединените монаси имат различен начин на живот – докато далматинските братя живеят в истинска монашеска общност по модел на италианските манастири, то босненските францисканци са мисионери и свещеници¹⁰⁴. Освен това босненските братя са под постоянно напрежение заради османските нападения, докато далматинските са под венецианска власт и нямат тези проблеми. Далматинците осъзнават, че това обединение е в тяхна вреда. На него се противопоставя и Венеция, която смята босненци за много съмнителни и изключително опасни¹⁰⁵. Босна и Далмация отново се разделят на два викариата през 1467 г. на капитул в Мантуа¹⁰⁶. Папа Павел II се противопоставя на това разделение и двата викариата остават обединени още известно време. Окончателното решение за разделението се взема на общ събор на обсервантите в Болцано през 1469 г. Там се взема решение и за обединението на далматинските манастири (с изключение на тези в Имотски, Цетина, Врлица, Клис, Скрадин, Висовац, Книн и Карин, които остават в Босненския викариат) с дубровнишките в общ викариат¹⁰⁷. През 1481 г. обаче дубровнишките братя се отцепват, като самостоятелността на Дубровнишкия францискански викариат е потвърдена на генералния капитул на ордена през 1484 г.¹⁰⁸

Подялба на Босненския францискански викариат

Босненските францисканци са изтласкани от венецианските и дубровнишките територии и макар и да намират закрила при хърватската

103 M. Sivrić, Dolazak Franjevaca u Humsku zemlju ..., p. 62.

104 B. Pandžić, Djelovanje Franjevaca, p. 262.

105 J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, p. 142.

106 B. Pandžić, Djelovanje Franjevaca, p. 262; J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, p. 142.

107 J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, p. 143.

108 M. Sivrić, M. Dolazak Franjevaca u Humsku zemlju ..., p. 62.

аристокрация в териториите, които все още се намират в унгарско-хърватското кралство¹⁰⁹, поддържането на единството на тяхната провинция се оказва все по-трудно. След завладяването на Босненското кралство от османците, Босненският викариат се оказва физически разделен. Част от манастирите му (Босненска кустодия с център Високо и Зворничка кустодия) се намират в Османската империя и те плътно следват политиката на лоялност към властта, наложена от Анджело Звиздович. Друга част е под християнска власт и те се борят активно срещу османците. Така например дейността на францисканците играе голяма роля при отбраната на Яйце¹¹⁰.

Това разделение затруднява чисто организационно тяхната дейност и започва да се търси решение за неговото преодоляване. През 1487 г. на капитул в Асизи се решава, че османска Босна остава част от викариата, но нейните францисканци получават значителна автономия¹¹¹. Кустосите имат право да действат в своите кустодии като викари – да визитират кустодията, да участва в капитулите на провинцията, а ако нямат възможност да присъстват, могат да съберат своите гвардиани и дискрети и да вземат самостоятелно решение за смяна на гвардиани и други членове. Босненският викар няма право да взема решения за кустодията без съгласието на кустоса и повечето от гвардианите и дискретите. Въпреки това босненският викариат продължава да се смята за единен.

Все пак отделянето на францисканците в земите под османска власт продължава да изглежда като най-добрият вариант за разрешаване на проблема с администрирането на викариата. Според някои изследователи и самите османски власти повече не допускат босненските францисканци да бъдат подчинени на францисканци от други територии и за това братята от Босненския викариат продължават да настояват за обособяване¹¹². На генералният капитул на ордена в Акуила през 1495 г. отново се стига до

109 B. Rupčić, *Entstehung der Franziskanerpferreien...*, p. 63.

110 I. Gavran, *Suputnici ...*, p.p. 39-44 с.

111 J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, p. 145; B. Pandžić, *Djelovanje Franjevac*, p. 266.

112 J. Jelenić, *Ibidem*, p. 146.

подялба на Босненският викариат, но тя не е окончателна. Постановява се братята намиращи се под османска власт и тези под християнска власт да провеждат своите капитули самостоятелно¹¹³.

През 1514 г. на генералния капитул на обсервантите в Асизи се взема окончателно решение за разделянето на Босненският викариат на две части¹¹⁴. Всъщност се създават два нови викариата: Босна - Хърватска в Унгария, който обхваща манастирите в бановината Яйце, Хърватска, Славония, Белград и околността и Далмация до Цетина; Босна Сребърна обхваща териториите в Османската империя, включваща следните манастири: Сребреница, Мачва, Соли, Олово, Милешево, Сутеска, Високо, Фойница, Крешево, Рама, Кониц, Мостар, Любушки, Заострог, Макарска, Цетина, Клис, Скрадин и Висовац. Босна Сребърна обхваща 3 кустодии в окупираните от османците територии, а Босна Хърватска – 4 кустодии.

През 1517 г. Босна Хърватска и Босна Сребърна са провъзгласени за провинции. Това се случва във връзка с отделянето на обсервантите от конвентуалците във Францисканския орден при папа Лъв X. Двете провинции на практика заживяват самостоятелен живот.

Териториално разширение на провинция Босна Сребърна

Докато в Босна Хърватска животът тече нормално, то в Босна Сребърна това не е така и монасите там са принудени да се справят с редица трудности. Те са изправени пред условията на наложената качествено нова власт и съпътстващите я религиозни и етнически промени, с които не винаги успешно се справят. Въпреки това провинция Босна Сребърна постепенно започва да разширява своя обseg на действие, възползвайки се от експанзията на Османската империя. Според И. Тот подобно на босненските търговци, за които империята означава единна търговска територия без граници, така и

113 J. Božić, *Kritički ispit ...*, p. 36.

114 J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, p. 146; J. Božić, *Kritički ispit ...*, p. 36; B. Pandžić, *Djelovanje Franjevaca*, p. 267; I. Gavran, *Suputnici ...*, p.p. 39-44.

францисканците като единствената официално призната католическа институция, разширяват своята територия¹¹⁵. А. Барун обаче смята, че разширението на Босненската провинция по време на османските завоевания не може да се припише само на ахднамето и дадените им привилегии. Важна причина за това е мисионерският жар за обгрижване на католиците там, където няма свещеници. Освен това не трябва да се пренебрегва мигрирането на католическо население от Босна, което и по новите места търси францисканците за свои духовни водачи¹¹⁶. Е. Хошко от своя страна смята за важни дадените от османските власти привилегии, дългата традиция на свещенослужене и мисионерска дейност, тясната обвързаност на братята с народа, но също така и тежкото икономическо положение на манастирите, което босненските братя се опитват да преодолеят посредством увеличаване броя на енориите, обслужвани от тях¹¹⁷.

Най-голямото разширение на своята провинция францисканците от Босна Сребърна постигат през XVII в., когато в нейните предели влизат територии по далматинското крайбрежие, в Османска Унгария и Трансилвания, в България и дори за кратко във Влашко и Молдова. Основите на това разширение са поставени именно през първото столетие на османската власт.

Францисканци разпростират своята дейност на територията на Западна Херцеговина още през XIV-XV в. и преди завладяването на тези територии от османците тук съществуват няколко францискански манастира, числещи се към Босненския викариат: в Стон, Нови на р. Неретва, Имотски, Мостар, Любушки и Кониц¹¹⁸. От тях манастирът в Стон е част от Босненския викариат до 1484 г. (когато е присъединен към Далматинския викариат), този в

115 I. G. Toth, *Franjevci Bosne Srebrene ...*, p. 411.

116 A. Barun, *Kratka povijest Bosanske vikarije i provincije do odcjepljenja Hercegovačkih franjevaca 1844 godine*. B: *Franjevci i Hercegovina*, Mostar, 2009, p. 45.

117 E. Hoško, *Djelovanje franjevaca Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI i XVII stoljeća*. B: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine (Analecta Croatica Christiana XVI)*, Sarajevo, 1979, p. 104.

118 R. Jolić, *Franjevci na prostoru Hercegovine u osmanlijsko doba*. B: *Franjevci i Hercegovina*, Mostar, 2009, p. 83.

Нови е разрушен най-вероятно при превземането на града от османците през 1471 г., а манастирът в Кониц е унищожен през 1524 г. (по време на управлението на Гази Хусрев-бег в Босна, когато са разрушени и манастирите във Фойница, Високо, Крешево и Сутьеска)¹¹⁹. В същото време Босненският викариат (а впоследствие провинция Босна Сребърна) успяват да придобият два нови манастира в Херцеговина. Интересен е случаят с манастира в Заострог. Той е основан от августински монаси, но те го напускат и през 1468 г. по покана на местната властелска фамилия Юриевичи-Влатковичи там се настаняват францисканци от Босна¹²⁰. Впоследствие започват дълги съдебни дела между представителите на двата ордена, водени и пред гражданските (османските) и пред църковните съдилища. Изходът от тях не е ясен, но най-вероятно османците вземат страната на францисканците. Босненските францисканци се възползват и от разпространението на османската власт над венецианските територии в края на XV в. и се настаняват в Макарска (за пръв път тяхното присъствие там е отразено в османски регистър от 1502 г.)¹²¹. Така към средата на XVI в. Босненската провинция има пет манастира (в Имотски, Макарска, Мостар, Любушки и Заострог), които развиват дейност на територията на Херцеговина и обгрижват католическото население там.

След като османците завладяват Източна Далмация (1499-1503) босненските францисканци поемат духовната грижа над католиците в тези земи. Това право им е дадено от сплитския архиепископ, след като в резултат на османското нашествие дуванския епископ се оттегля в Сплит¹²². Впоследствие разпростират своята дейност и над Западна Далмация, следвайки хода на османското разширение.

Още втората половина на XIV в. босненските францисканци развиват дейност в териториите отвъд р. Сава и в Подунавие, където основават

119 D. Korać, Franjevci I njihovi samostani u Humu. - Croatica Christiana periodica 2007, vol. 31, № 60, p.p. 26-29.

120 K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvansko ..., p. 84.

121 Ibidem, p. 92.

122 J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, p. 181

няколко манастира¹²³, които след 1444 г. стават част от Унгарската провинция. През 1473 г. със специална була папа Сикст IV се разрешава на францисканците да основават нови манастири на територията на Хърватско и Славония, северно от р. Сава, което трябва да компенсира разрушаването на много от босненските францискански манастири в хода на османското завоевание¹²⁴. Битката при Мохач през 1526 г. и последвалите събития обаче имат решаващо значение не само за съдбата на Унгарското кралство, но и за религиозната ситуация в неговите територии. Всъщност след настаняването на османската власт в унгарските земи, католическите църковни структури изпадат в дълбока криза, а в организацията им настъпва истински хаос. Северната част на османска Унгария (Бачка и Пожега) формално спада към Печката епископия, но през XVI в. католическата епархийна мрежа там не съществува¹²⁵. В периода от 1527 до 1578 г. сремската епископия също на практика не функционира¹²⁶. Епископите бягат в земите намиращи се под християнска власт и нямат възможност да посещават своето паство. Дяково (центърът на Дяковската или Босненска епископия) се превръща в истински мюсюлмански град, в който няма място за епископа. Той мести своята резиденция в някой от францисканските манастири (най-вероятно Велика) и от там поема грижата за Печката, Сремската, Босненската, а също и за Загребската епископия¹²⁷.

Обслужването на всички енории преминава в ръцете на монаси, най-често от провинция Босна Сребърна. След битката при Мохач започва постепенното разпадане на Унгарската францисканска провинция - от 1531 г. тя вече няма манастири в Бачка и Срем, а скоро след това и в Славония¹²⁸. С

123 E. Hoško, Višestoljetno djelovanje franjevaca u Đakovo (1347-1806). - Diacovensia, 1995, 1, p. 374

124 J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci ..., p.p. 181-182; I. Gavran, Suputnici ..., p.p. 39-44

125 S. Varga, Pučka religioznost i vijerski sinkretizam u južnom Zadunavlju i južnim dijelovima nekadašnjeg Ugarskog kraljevstva (16. - 17. st.). - Scrinia Slavonica, 2008, 8, p. 141

126 S. Majdandžić-Gladić, Povijesni orisi Đakovsko-Osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije, Čepin, 2009, p. 10.

127 Ibidem, p. 27

128 E. Hoško, Višestoljetno djelovanje franjevaca u Đakovo (1347-1806). - Diacovensia, 1995, 1, p. 379

разрешението на властите, босненските францисканци преминават р. Сава и се настаняват в три изоставени манастира в Славония – Велика, Нашице и Шаренград¹²⁹, които се превръщат във важни центрове на тяхната дейност и полагат основите на бъдещото разширение на провинция Босна Сребърна.

Безспорно е значението на дейността на францисканците от Босна не само за съхраняване на католическия елемент на Балканите, но и за разпространението на една специфична култура. В условията на Османската империя те създават свой модел на поведение в едно всъщност синкретично общество, което им позволява да оцелеят и да се развиват. С течение на времето те успяват все по-успешно да прилагат своя опит, да лавират в сложната политическа и религиозна обстановка на европейския югоизток и да разширяват своята дейност. Това несъмнено ги превръща в едно уникално явление и в същото време - интересен обект на бъдещи изследвания.

129 I. G. Toth, *Franjevci Bosne Srebre*, p. 182